

**РОЛЬ СЛОВНИКІВ У КОДИФІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ТА
БІЛОРУСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНИХ МОВ У ХІХ – ХХ СТ. («СЛОВАРЬ
БЕЛОРУССКОГО НАРЕЧИЯ» І. НОСОВИЧА ТА «СЛОВАРЬ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ» ЗА РЕДАКЦІЮ Б. ГРІНЧЕНКА)**

© Олександр Скопненко, 2007

к. філол. н., Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України (Київ)
УДК 81'354+81'26+811.161.3

У статті розглянуто роль «Словаря белорусского наречия» І. Носовича у формуванні білоруської літературної мови, а також вплив «Словаря української мови» за редакцією Б. Грінченка на становлення правописної системи української мови. Через засади укладання, обмеженість дібраного матеріалу й тодішній стан національної писемності Словник І. Носовича помітно не вплинув на кодифікацію білоруської мови, хоч і був найбільшою лексикографічною працею ХІХ ст., у якій описано білоруську лексику. Правописні традиції сучасної української літературної мови значною мірою сформовані саме завдяки лексикографічній практиці кінця ХІХ – початку ХХ ст., і Словник за редакцією Б. Грінченка відіграв у цьому першорядну роль.

Завершення процесу занепаду старобілоруської літературної мови зазвичай окреслюють ХVІІ ст., коли в Речі Посполитій вилучено з офіційного вжитку цей ідіом (1696 р.). Роль наступних ста років в історії старобілоруської літературної мови дослідники оцінюють по-різному, характеризуючи цю добу досить суперечливо. З ХVІІІ ст. дійшла до нас невелика кількість білоруськомовних пам'яток, здебільшого документи зі східної частини Білорусі, кілька творів релігійного змісту, анонімні вірші. Найбільшу увагу серед пам'яток ХVІІІ ст. привертають інтермедії – жанр, що почав складатися ще в ХVІІ ст. Ці твори відбивають живомовну народну стихію, наближаючись до творів білоруської літератури першої половини ХІХ ст. Це дало підстави декому з дослідників вести відлік історії нової білоруської літературної мови саме з цих пам'яток [13: 532; 1: 136 – 137]. Проте більшість мовознавців схильні розглядати зародження, становлення й розвиток нової білоруської літературної мови в цілковитому відриві від старобілоруських традицій [3: 146 – 147; 4]. Б. Тарашкевич – автор першої кодифікаційної граматики білоруської мови, що вийшла друком 1918 р. – писав з цього приводу: «Лишивши давно порвані й занепалі традиції старосвіцької білорущини, мова нової писемності відразу стала виростати з народного кореня. А народне коріння – воно дуже багате» [10: 3]. Певна річ, що аналогічні процеси відбувалися й зі староукраїнською літературною мовою, проте були й істотні відмінності в цих

процесах, бо на території Лівобережної України староукраїнську літературну мову витіснила російська, а на Правобережжі – польська. Тільки після другого (1793 р.) і третього (1795 р.) поділів Речі Посполитої на більшій частині українських земель панівні позиції в офіційно-діловій сфері посіла тогочасна російська літературна мова, хоч аж до повстання 1830 – 1831 рр. польська мова міцно трималася в місцевих правобережних установах і школах. Старобілоруську літературну мову витіснила польська, тільки частина греко-католицького духовництва використовувала цей ідіом для конфесійних потреб у XVIII – на початку XIX ст. Під час ліквідації греко-католицької церкви в Білорусі спалено багато греко-католицьких видань, тому «немає змоги міркувати про напрям розвитку старої літературної мови в такій досить обмеженій сфері» [5: 7].

Г. Цихун, розглядаючи три відомі традиції, у рамках яких відбувалося формування й розвиток слов'янських літературних мов – *генетичну* (за М. Трубецьким – церковнослов'янську, що вирізнялася «спадкоємністю»), *ареальну* (за М. Трубецьким – чесько-польську, якій притаманні «впливи») і найпізнішу *типологічну* (т. зв. Вукову (радше Копітарову), що орієнтується на «зразок») зазначає: «Для білоруської літературної мови її самостановлення було б неможливим або дуже ускладненим при приєднанні до церковнослов'янської або чесько-польської традиції через неможливість підтримувати при цьому потрібну для самостійного існування молодого літературного організму «дистанцію» щодо старіших літературних мов – російської та польської. Зрештою це значною мірою зумовило приєднання її до «географічно віддаленої» Вукової традиції, якій був притаманний розрив з попередньою традицією (для білоруської мови це відбулося внаслідок витіснення старобілоруської літературної мови польською мовою), опертя на народну основу, фонетичний принцип правопису, ліберальна лексична норма тощо» [11: 153].

Упродовж усього XIX ст. білоруська мова розвивалася під тиском двох потужних ідіомів – польського та російського, хоч за кожним з них стояли непорівнянні потуги. Якщо поширення й функціонування російської мови на початку століття спиралося на державну підтримку та нечисленне російське прийшло чиновництво, то польська зберігала свої позиції завдяки економічній і культурній перевазі шляхти, що майже цілковито була сполонізована. Після повстань 1830 – 1831 та 1863 – 1864 рр. позиції російської мови значно зміцнилися, польська поступово відходила на другий план. Унаслідок репресій після 1863 р. надовго припиняється розвиток білоруської літератури. Відповідно до «Тимчасових правил цензури» 1863 р. заборонено використовувати польську абетку «до російської мови або друкувати російські чи малоросійські статті й твори латинсько-польськими літерами» [цит. за: 5: 10], що загальмувало розвиток білоруської писемності, бо на початковому

етапі її створювано тільки за допомогою засобів латинської графіки. Скажімо, усі твори В. Дуніна-Марцинкевича – найвидатнішого білоруського письменника XIX ст., зачинателя національної драматургії – надруковано латинкою. Майже всі тогочасні письменники в Білорусі писали польською та білоруською мовами, при цьому надруковані латинськими літерами тексти досить правдиво передавали специфіку білоруської народної мови. Отже, відомо, що твори білоруською мовою з'являлися в XIX ст. дискретними періодами: до 1831 р., у 50-х рр., і наприкінці століття [5: 10, 12, 47 – 49].

Перші твори, написані новою білоруською мовою, поширювалися в рукописах або усно, були анонімні й відбивали різні діалекти. Скажімо, автори творів «Ось тепер який люд настав», «Павлюкова розмова», «Розмова Кузьми з Опанасом» так і лишилися невідомими. Від створення до публікації минали десятиліття. Так, поеми «Енеїда навиворіт» і «Тарас на Парнасі», які стали найвідомішими творами початкового періоду нової білоруської літератури, були надруковані набагато пізніше від часу свого створення. «Енеїда навиворіт» написана за зразком російської «Вергілієвої Енеїди, вивернутої навиворіт» М. Осипова та української «Енеїди» І. Котляревського у 20-х рр. XIX ст., а вийшла друком у повному вигляді 1890 р., поему «Тарас на Парнасі» створено приблизно в 30 – 40-х рр., а надруковано 1889 р. [5: 19 – 21]. Незважаючи на неоднорідність мовних рис, відбитих у творчості багатьох білоруських письменників XIX ст., саме говірки центральної частини Білорусі пізніше відіграли головну роль у визначенні діалектної бази літературної мови. Значною мірою цьому посприяли твори В. Дуніна-Марцинкевича, здебільшого зорієнтовані на середньобілоруські говірки. Цікаво, що в доробку письменника є фарс-водевіль «Пинська шляхта» (1866 р.), написаний мовою, що близька до автентичних берестейсько-пинських говірок. Україністи здебільшого залишають цей факт поза своєю увагою.

«Незважаючи на те, що білоруська писемність до початку XX ст. пройшла великий шлях, літературна мова в XIX ст. так і не склалася» [5: 109 – 110]. І тільки в добу виходу газети «Наша ніва» (1906 – 1915 рр.) остаточно визначилася діалектна база нової білоруської літературної мови [5: 152 – 154]. Головну роль у нормалізації білоруської літературної мови наприкінці XIX – на початку XX ст. відіграли періодичні видання, досвід яких і був узагальнений у «Беларускай граматыцы для школ» Б. Тарашкевича 1918 р. «Зовсім не випадково, що першу граматику нової білоруської літературної мови, – зазначає Г. Цихун, – створив виходець з Віленщини – Броніслав Тарашкевич – значною мірою [вона. – О. С.] базується на мовній системі віленських говірок. Крім контактів з іншими мовами, тут зіткнулися два великі діалектні масиви – північно-східне і південно-західне наріччя білоруської мови» [12: 400].

Вихід у світ творів українською мовою у XIX ст. так драматично не припинявся, як у білоруській ситуації, оскільки поза межами Російської імперії в Галичині, що входила до складу Австро-Угорщини, не існувало урядової заборони на українську культуру, хоч і там умови не були однозначно сприятливі для вільного розвитку. При цьому видавнича діяльність, створення таких установ, як «Просвіта», Наукове товариство ім. Шевченка та інших мало загальнонаціональний характер, оскільки в цьому взяли активну участь культурні діячі з українських земель, що перебували у складі Російської імперії. Тому наукове опрацювання питань нормалізації та кодифікації української мови постало на кону історичного розвитку ще в XIX ст. [див.: 7].

У кодифікації будь-якої літературної мови нового часу провідну роль відіграють, крім граматичних кодексів, словники. Ні видрукована в 1847 – 1851 рр. частина словника І. Григоровича (80 сторінок), ні надруковане в «Могилевских губернских ведомостях» «Собрание белорусских слов» С. Соколова (1854 р.), ні «Словарь белорусско-кривичанского наречия» А. Кіркора, ні численні рукописні словники істотно не вплинули на нормалізацію нової білоруської літературної мови. Найбільший у XIX ст. «Словарь белорусского наречия» І. Носовича (1870 р.) також не виконав цієї функції, оскільки в ньому засадничо не закладено герменевтичного принципу «словника всієї мови». У праці І. Носовича подано понад 30 тис. білоруських слів, витлумачених або перекладених російською мовою. Видання побудоване за диференційним принципом, тобто до нього не ввійшли лексеми, спільні для білоруської та російської мов. Більшість з цих лексем автор зібрав особисто здебільшого в Могильовській, Мінській та Гродненській губерніях. Решту І. Носович дібрав з інших джерел, зокрема з фольклорних творів, з абеткових покажчиків слів, що траплялися в стародавніх писемних пам'ятках, з «Опыта областного словаря великорусского наречия», до якого ввійшла й частина білоруських діалектних матеріалів, з матеріалів з білоруської мови, надрукованих в «Известиях Императорской АН», у «Трудах Московского общества любителей словесности», у різних етнографічних джерелах [9: 8].

У Словнику в білоруській частині скрізь використано тогочасний російський правопис, що не завжди здатний передати білоруські фонетичні й морфологічні особливості. Наприклад, тут не відбито на письмі релевантних для всієї білоруської етномовної території акання, якання, розрізнення звуків [в], [ў] та ін. Впливає пряма аналогія з українською ситуацією, коли саме неприйняття *ярижки* – офіційного тогочасного російського правопису – часто спонукало до пошуку власних правописних систем. Наприклад, Б. Грінченко не декларував кодифікаційні завдання в «Словарі української мови», проте переважну більшість наявного для лексикографічного опису матеріалу подав, спираючись на наявні принципи тогочасної літературної мови, хоч вони часто й вирізнялися непослідовністю та контрверсійністю. У Словнику за

редакцією Б. Грінченка зреалізовано правописну систему, що згодом закріпилася у виданнях центральних і східних земель України та ввійшла в історію як *грінченківка*. Як відомо, сучасна орфографічна система української мови сформувалася саме на ґрунті *грінченківки* – змодифікованої *кулішівки*. У схожому руслі відбулося становлення й *желехівки* – українського фонетичного правопису, уживаного в Галичині й на Буковині від 90-х рр. XIX ст. до початку 20-х рр. XX ст. Цю систему створив Є. Желехівський для власного «Малорусько-німецького словаря» 1886 р. на основі *кулішівки* (словник завершив С. Недільський). Довго *желехівка* була панівною орфографічною системою на більшій частині західних українських земель. Крім двох згаданих словників, позитивно вплинув на кодифікацію нової української літературної мови «Словарь російсько-український» М. Уманця та А. Спілки, а також інші лексикографічні праці. У другій половині XIX – на початку XX ст. створено кілька словників білоруської мови різного обсягу й цінності, але більшість із них лишилася в рукописах. У цей час вийшли друком у періодичних наукових виданнях тільки праці, у яких подано жаргонну лексику.

Чому роль Словника І. Носовича так істотно різниться від ролі Словника за редакцією Б. Грінченка? Річ у тім, що новітня українська лексикографія до появи «Словаря української мови» була сформованою філологічною галуззю, хоч і не все в ній було на належному рівні [докладніше див.: 2]. Словник І. Носовича по суті тільки започаткував білоруську національну лексикографію. Він був популярний аж до 30-х рр. XX ст. як найбільший білоруський словник і враховувався під час укладання лексикографічних праць. Скажімо, 1926 р. у створеній при Інституті білоруської культури комісії зі складання словника живої білоруської мови повідомляли про виписування на картки слів «з творів письменників, фольклорного матеріалу, зі словників Носовича, Добровольського, Тихинського та ін.» [8: 64]. Починаючи з 1930-х рр. ставлення до праці І. Носовича діаметрально змінилося й тривалий час було різко негативним. Тільки з 50-х рр. XX ст. поступово повертається позитивна оцінка цієї праці [14: 525].

На думку А. Кривицького, «з погляду лексичних норм сучасної загальнонародної літературної мови та відповідних особливостей діалектної словник І. Носовича вирізняється виразною регіональністю. Переважає в ньому північно-східна білоруська діалектна лексика» [6: 23]. Інакше кажучи, словник І. Носовича не відіграв помітної ролі в кодифікації нової білоруської літературної мови, бо не зміг подолати свого амплуа діалектного словника через засади укладання, оскільки білоруська літературна мова на час створення праці ще перебувала в періоді вибору ареальної бази й графічної системи. У білоруській нормалізаційній і кодифікаційній практиці роль словників помітно зростає тільки у 20-х рр. XX ст. Правописні традиції сучасної української літературної мови значною мірою сформовані саме

завдяки лексикографічній практиці кінця XIX – початку XX ст., і Словник за редакцією Б. Грінченка відіграв у цьому першорядну роль.

Нижче в таблиці наведено приклади зі «Словаря української мови» за редакцією Б. Грінченка та «Словаря белорусского наречия» І. Носовича, що показують принципи відбиття в досліджуваних джерелах деяких релевантних фонетичних рис обох мов (у зіставленні з їхніми сучасними стандартами).

УКРАЇНСЬКА МОВА			БІЛОРУСЬКА МОВА		
Релевантні фонетичні риси	Грінч.	СУМ	Релевантні фонетичні риси	Носов.	ТСБМ
ікавізм: 1. рефлекс * <i>ě</i> → <i>i</i> ; 2. рефлекс * <i>o</i> , * <i>e</i> → <i>i</i>	<i>вітер</i> , <i>дідо́к</i> , <i>мішо́к</i> , <i>пісо́к</i> , <i>стіна́</i> , <i>хліб</i>	<i>вітер</i> , <i>дідо́к</i> , <i>мішо́к</i> , <i>пісо́к</i> , <i>стіна́</i> , <i>хліб</i>	акання (голосні [<i>o</i>], [<i>e</i>] вимовляються тільки в наголошеній позиції, у ненаголошені й переходять в [<i>a</i>])	<i>ровно́ваць</i> , <i>ровнокош- то́вний</i> , <i>ровно- лѣто́къ</i>	<i>раўнава́ць</i> , <i>роўнапакско́- раны</i> , <i>роўнавялікі</i> (коли наголошені другий чи третій склад другої частини складних слів, то в першій з'являється побічний наголос і під ним відновлю- ється етимологіч- ний [<i>o</i>])
твердість приго- лосних перед рефлексами * <i>e</i> , * <i>o</i> , * <i>i</i>	<i>виво́зити</i> , <i>де́що</i> , <i>весéлий</i> , <i>зелéний</i> , <i>далéко</i>	<i>виво́зити</i> , <i>де́що</i> , <i>весéлий</i> , <i>зелéний</i> , <i>далéко</i>	якання (у першому переднаго- лошеному складі [<i>e</i>] переходить в [<i>a</i>])	<i>обѣца́нне</i> , <i>обѣца́нка</i>	<i>абяца́нне</i> , <i>абяца́нка</i>
рефлекси * <i>ʎ</i> , палаталі- зація [<i>s</i>], [<i>z</i>],	<i>па́лець</i> , <i>хло́пець</i> , <i>риба́-</i> <i>льський</i> ,	<i>па́лець</i> , <i>хло́пець</i> , <i>риба́-</i> <i>льський</i> ,	дзекання/ цекання ([<i>ð</i>], [<i>t</i>]) зберігають	<i>дзіво́сный</i> , <i>дзіра́вый</i> , <i>дзік</i> , <i>щепáць</i> ,	<i>дзіво́сны</i> , <i>дзіра́вы</i> , <i>дзік</i> , <i>шчапа́ць</i> ,

[ц] у суфіксах -с'к-, -з'к-, -ц'к-	козацький	козацький	свій характер перед [a], [o], [y], [ы], [e] або твердими приго-лосними, а перед йотованими голосними, [e] та [i] переходять у [ɔз'], [ц']	ца́сціць	шча́сціць
рефлекси *р' (для переважної більшості діалектних систем української мови у фіналі слова притаманний [p])	кобза́рь, кома́рь, плуга́рь	кобза́р, кома́р, плуга́р	рефлекси *р' (для переважної більшості діалектних систем білоруської мови притаманний [p] у всіх позиціях)	рего́ту́нь, рихто́ва-цьца, рьштова́нне	рага́ту́н, рьхтава́-цца, рьштава́н-не

Література

1. Баханькоў А. Я. Гісторыя працягваецца // Весці Акадэміі навук БССР. Сер. грамад. навук. – 1971. – № 3. – С. 134. – 137.
2. Горецкий П. Й. Історія української лексикографії. – К., 1963.
3. Жураўскі А. І., Крамко І. І. Важнейшыя адрозненні паміж новай і старой беларускай літаратурнай мовай // Беларускае і славянскае мовазнаўства: Да 75-годдзя акадэміка Кандрата Кандратавіча Крапівы. – Мн., 1972. – С. 132 – 147.
4. Жураўскі А. І. Народна-дыялектная аснова новай беларускай літаратурнай мовы // Slovanské spisovné jazyky v dobe obrození: sb. věnovaný Univ. Karlovi k 200. výročí narození Josefa Jungmanna: 3. zasedání Mezinár. komis. pro slovan. spisovné jaz. – Praha, 1974. – S. 49 – 62.
5. Крамко І. І., Юрэвіч А. К., Яновіч А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. – Мн., 1968. – Т. 2.
6. Крывіцкі А. А. Тры этапы фарміравання беларускай дыялектнай лексікаграфіі // 3 народнага слоўніка: Зб. арт. Рэд.: А. А. Крывіцкі, Ю. Ф. Мацкевіч. – Мн., 1975. – С. 15 – 29.
7. Мацюк Г. П. Кодифікація української мови в галицьких граматыках першої половини ХІХ ст. Автореф. дис. ... докт. філол. наук. – К., 2002.
8. Мовазнавец. Аб мэтах і перспектывах слоўнікавай працы Інбелкульту // Гісторыя беларускага мовазнаўства (1918 – 1941): Хрэстаматыя для студэнтаў

- філал. фак.: У 2 ч. Ч. 1 / Аўт.-уклад. С. М. Запрудскі, Г. І. Кулеш. – Мн., 2005. – С. 63 – 66.
9. Насовіч І. І. Слоўнік беларускай мовы. – Мн., 1983. – Факсім. выданне.
  10. Тарашкевіч Б. Беларуская граматыка для школ. – Вільня, 1918.
  11. Цыхун Г. Сацыякультурны аспект у гісторыі беларускай літаратурнай мовы (т. зв. нямецкі фактар // Normen, Namen und Tendenzen in der Slavia / Festschrift für Karl Gutschmidt zum 65. Geburtstag. – München, 2004. – S. 153 – 159.
  12. Цыхун Г. Колькі заўваг пра Астравеччыну і астравецкія словы // Беларусь і беларусы ў прасторы і часе. – Мн., 2007. – С. 400 – 404.
  13. Шакун Л. М. Старабеларуская літаратурная мова // Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мн., 1994. – С. 531 – 533.
  14. Шчэрбін В. К. «Слоўнік беларускай мовы» І. Насовіча // Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мн., 1994. – С. 524 – 525.

Список джерел

- Грінч.** Словарь української мови: Упоряд. з дод. власного мат. Б. Грінченко. – К., 1997. – Т. 1 – 4. – Репринтне відтворення видання 1907 р.
- Носов.** Насовіч І. І. Слоўнік беларускай мовы. – Мн., 1983. – Факсім. выданне.
- СУМ** Словник української мови: В 11 тт. – К., 1970 – 1980.
- ТСБМ** Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 тт., 6 кн. – Мн.: Галоўная рэд. Бел. сав. энцыкл., 1977 – 1984.

РОЗВІДУВАЛЬНА СЕМАНТИКА СЛІВ «РОЗВІДАТИ», «РОЗВІДКА»

© Тетяна Федоренко, 2007

к. філол. н., Інститут української мови НАН України (Київ)
УДК 811.161.2'373.374

*У статті наголошено на необхідності комплексного аналізу лексики на позначення понять розвідувальної діяльності. Простежено причини й розвиток розвідувального значення у словах **розвідати** і **розвідка**.*

Однією зі складових військової лексики є група слів на позначення розвідувальної діяльності. Українська розвідувальна лексика є результатом історичного розвитку, що, як відомо, не був сприятливим для вироблення розвідувальної термінології. У Російській імперії і пізніше – у радянські часи – мова розвідки базувалася на основі російських запозичень. З різних причин ця лексика у повному обсязі ще не була об'єктом вивчення. Найменш вивченими в українській мові є питання функціонування військової лексики (а отже, і